

Aneta Dawidowicz

<https://orcid.org/0000-0002-5266-2247>

Wydział Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

Recepcja twórczości Mikołaja Bierdiajewa w myśli politycznej polskiego nacjonalizmu w latach trzydziestych XX wieku

Zarys treści: W latach trzydziestych XX w. ważną inspiracją ideową polskiego nacjonalizmu okazały się poglądy jednego z wybitnych filozofów pierwszej połowy XX w., Mikołaja Bierdiajewa (1874–1948). Podstawą jego refleksji było dostrzeżenie kryzysu kultury europejskiej, a w tym również kryzysu współczesnego człowieka. Według Bierdiajewa przyszłość oznaczała powrót do sakralnego modelu kultury, czyli urzeczywistnienia idei „nowego średniowiecza”. Poglądy Bierdiajewa inspirowały ideologów Narodowej Demokracji do różnorodnych przemyśleń. Jego filozofia miała wpływ zarówno na myślicieli Stronnictwa Narodowego, jak i działaczy obozu narodowo-radykalnego.

Outline of content: In the 1930s, the views of Nikolai Berdyaev (1874–1948), one of the outstanding philosophers of the first half of the twentieth century, proved to be an essential ideological inspiration for Polish nationalism. Berdyaev’s reflections were based on his perception of the crisis of European culture, including that of contemporary man. According to Berdyaev, the future would bring a return to the sacred model of culture, i.e. the realisation of the idea of the ‘New Middle Ages’. Berdyaev’s views influenced the ideologists of National Democracy to reflect on the issue from multiple perspectives. His philosophy inspired both thinkers of the National Party and activists of the National Radical Camp.

Słowa kluczowe: filozofia rosyjska, myśl polityczna, Mikołaj Bierdiajew, Stronnictwo Narodowe, Narodowa Demokracja, polska myśl polityczna, nacjonalizm, idea „nowego średniowiecza”

Keywords: Russian philosophy, political thought, Nikolai Berdyaev, National Party, National Democracy, Polish political thought, nationalism, the idea of the ‘New Middle Ages’

Uwagi wstępne

Główną siłą polityczną polskiego nacjonalizmu stanowiła Narodowa Demokracja (ND). Był to obóz polityczny założony w ostatniej dekadzie XIX w., pełniący istotną rolę w dziejach Polski, występując jako ważny czynnik polityczny i twórczy ośrodek polskiej myśli politycznej. ND tworzyła rozległy, powiązany szeregiem związków ideowych, organizacyjnych i personalnych, obóz polityczny, którego trzon stanowiły ugrupowania polityczne. W obrębie ND funkcjonowały zarówno formalne struktury polityczne, jak i liczne organizacje, towarzystwa i stowarzyszenia gospodarcze, społeczne, kulturalne, kobiece, sportowe. Ich skład osobowy, oficjalne rezolucje czy postulaty były identyczne lub zbliżone do tych, które firmowały najważniejsze centralne endeckie ośrodki władzy. Fundament organizacyjny ND tworzyły: Związek Ludowo-Narodowy (ZLN; 1919–1928), Obóz Wielkiej Polski (1926–1933), Stronnictwo Narodowe (SN; 1928–1939)¹.

Poglądy ND wywodziły się z wielu obszarów źródełowych. Sięgano do wzorów docierających z dorobku nauki zachodnioeuropejskiej, zewnętrznych wpływów ideowych wywodzących się z wielkich nurtów ideowych: socjalistycznego, liberalnego, konserwatywnego, romantycznego i pozytywistycznego. Powoływano się na doświadczenia wynikające z przeszłości historycznej. Wykorzystywano aktualne doświadczenia społeczno-polityczne. Podejmowano próbę wybiórczej syntezy różnych prądów. Myśl polityczna ND znajdowała się w kręgu idei typowych dla dwudziestowiecznej myśli politycznej².

W myśli politycznej powołanego w październiku 1928 r. SN można odnaleźć swoisty klimat intelektualny i duchowy lat trzydziestych XX w. Publicyści polityczni SN na łamach prasy pisali o swoistym „przesileniu” pierwszych dziesięcioleci XX w., rozpoznając kryzys kultury współczesnej³. Zagadnienia i problemy podejmowane przez filozofów europejskich tej miary co Oswald Spengler, André Siegfried,

¹ Początku badań nad dziejami i myślą polityczną Narodowej Demokracji poszukiwać należy jeszcze w latach międzywojennych. Badania prowadzili historycy związani bezpośrednio z obozem narodowym, jak np. Stanisław Kozicki, autor pracy *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964 oraz historycy reprezentujący formację piłsudczykowską, jak Władysław Pobóg-Malinowski, autor opracowania *Narodowa Demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*, Warszawa 1933. Ze względu na zaangażowanie ideowe powyższych autorów przedstawiane w tych pracach ustalenia nie były wolne od ocen subiektywnych. Obecnie na temat dziejów i myśli politycznej ND istnieje obszerna literatura naukowa. A. Dawidowicz, *Stan badań nad dziejami i myślą polityczną Narodowej Demokracji*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 33 (2012), s. 235–251; *idem*, *Dorobek historiografii ruchu narodowego w Polsce. Stan badań*, w: *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, red. nauk. E. Maj, E. Kirwieli, E. Podgajna, Lublin 2015, s. 425–446.

² A. Dawidowicz, *Inspiracje i recepcje zewnętrzne w myśli politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1939)*, w: *Europejskie inspiracje myśli politycznej w Polsce od XIX do XXI wieku*, red. nauk. E. Maj, A. Dawidowicz, Lublin 2013, s. 241–260.

³ B. Truchlińska, *Filozofia polska. Twórcy, idee, wartości. Wybrane zagadnienia z dziejów myśli polskiej*, Kielce 2001, s. 84–102; E. Prokop-Janiec, *Literatura i nacjonalizm. Twórczość krytyczna Zygmunta Wasilewskiego*, Kraków 2004, s. 292–295.

Henryk Decugis, Guglielmo Ferrero odnajdywały odzwierciedlenie w piśmiennictwie SN. Kwestia kryzysu cywilizacji zachodniej absorbowana przez myślicieli i filozofów tworzących czy sympatyzujących z ND już od zarania tego ruchu politycznego.

Idea upadku kultury pojawiała się m.in. w poglądach Zygmunta Balickiego, Mariana Zdziechowskiego, Feliksa Konecznego, Jana Karola Kochanowskiego⁴. W latach trzydziestych XX w. refleksje „załamania” kultury (cywilizacji) europejskiej można z łatwością odnaleźć w wypowiedziach publicystów narodowych na łamach centralnych organów prasowych⁵.

Obserwowany przez ideologów SN kryzys uwidocznił się, w ich przekonaniu, w sferze duchowej, intelektualnej, moralnej. Stwierdzano, że kultura Zachodu wykazywała symptomy rozkładu, takie jak demokracja, technokracja, laicyzacja. Dla Romana Dmowskiego, którego interesował ten problem już od połowy lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia, kryzys cywilizacji europejskiej przejawiał się w: 1) załamaniu życia gospodarczego; 2) upadku kultury politycznej; 3) chaosie moralnym. Refleksjom nad kryzysem kultury towarzyszył postulat „uduchowienia” oraz reorientacji dążeń i zainteresowań człowieka z materialnych na duchowe i twórcze. Nadzieje na przezwycięzenie owego kryzysu duchowego widziano w rozwoju katolicyzmu⁶.

Podjmując wątek kryzysu kultury europejskiej, liderzy SN korzystali z przymyślenia współczesnych sobie krytyków cywilizacji. W latach trzydziestych XX w. ważną inspiracją ideową okazały się poglądy jednego z wybitnych filozofów pierwszej połowy XX w. – Mikołaja Bierdiajewa (1874–1948). Mimo dużego zaawansowania badań dotyczących dziejów obozu narodowego w Polsce ciągle wiele zagadnień pozostaje niezbadanych. Można zauważyć, że wpływy ideowe Bierdiajewa na twórczość ideologów ND były do tej pory wątkiem mało eksploatowanym w literaturze naukowej. Warto przybliżyć postać Bierdiajewa, bowiem jest on stosunkowo słabo znany w Polsce. Przed 1989 r., poza paroma rozprawami, nie poświęcono mu żadnej monografii. Praktycznie był nieobecny.

Mikołaj Bierdiajew i jego twórczość

Mikołaj Aleksandrowicz Bierdiajew urodził się 18 marca 1874 r. w Obuchowie koło Kijowa. Pochodził z zamożnej rodziny arystokratycznej. Ukończył szkołę

⁴ L. Gawor, L. Zdybel, *Idea kryzysu kultury europejskiej w polskiej filozofii społecznej. Analiza wybranych koncepcji pierwszej połowy XX wieku*, Lublin 1995, s. 7.

⁵ M. Stecka, „Pugillatori”, „Myśl Narodowa” (4 VIII 1935), nr 32, s. 482; P. Rybicki, *Kryzys kultury współczesnej*, „Myśl Narodowa” (19 IV 1929), nr 21, s. 325.

⁶ R. Dmowski, *Oblicze dwudziestego wieku. V. Komunizm*, „Gazeta Warszawska” (29 III 1933), nr 96, s. 3; S. Miklaszewski, *O roli duchowieństwa*, „Myśl Narodowa” (19 VII 1931), nr 35, s. 37–38; M. Klepacz, *Idealy średniowiecza a czasy obecne*, Wilno 1938, s. 9, 27, 29; A. Dawidowicz, *Idea kryzysu kultury w myśli politycznej Narodowej Demokracji do 1939 roku*, w: *Nauka, edukacja. Kultura w polskiej myśli politycznej XX–XXI wieku*, red. nauk. M. Wichmanowski, Lublin 2013, s. 165–190; por. J. Macała, *Polska katolicka w myśli politycznej II RP*, Zielona Góra 2004, *passim*.

kadetów, natomiast z Wydziału Prawa Uniwersytetu Kijowskiego został relegowany, a następnie zesłany do Wołogdy (1898–1901) za działalność w kółkach lewicowej inteligencji wyznającej „legalny”, etyczny i nierewolucyjny marksizm. Jak wynika z ustaleń badaczy zgłębiających twórczość Bierdiajewa, poznanie w 1902 r. dwóch wybitnych myślicieli prawosławnych: Siergieja Bułgakowa i Lwa Szestowa doprowadziło do zrewidowania jego dotychczasowych poglądów⁷. Przede wszystkim zmiana polegała na tym, że Bierdiajew stał się odtąd człowiekiem głęboko religijnym. W 1903 r. założył wraz z Bułgakowem czasopismo „Woprosy Żyźni”. Po zdobyciu władzy przez bolszewików głosił otwarcie kontrrewolucyjne idee na Uniwersytecie Moskiewskim i w Wolnej Akademii Religijno-Filozoficznej. W 1922 r., wraz z ponad setką innych uczonych i artystów, został deportowany z ZSRR. Zamieszkał najpierw w Berlinie, gdzie założył Akademię Filozofii Religii, a następnie w Paryżu.

Mikołaj Bierdiajew stworzył rozbudowaną koncepcję historiozoficzną. Podstawą refleksji tego filozofa było dostrzeżenie kryzysu kultury europejskiej, a w tym również kryzysu współczesnego człowieka. Według Bierdiajewa przyszłość oznaczała powrót do sakralnego modelu kultury, czyli urzeczywistnienia idei „nowego średniowiecza”. Sądził, iż „nowe średniowiecze” wyróżniała integralność Boga i człowieka. W jego poglądach można odnaleźć krytykę ideologii i praktyki komunizmu. Nazywał go ustrojem totalitarnym. Twierdził, że choć rewolucja miała przynieść wyzwolenie całemu światu, spowodowała „największy ucisk jaki można sobie wyobrazić”. Uważał, że komunizm jest wypaczoną „rosyjską ideą mesjaniczną”, zaś mit proletariatu ma oznaczać w istocie lud rosyjski. Wyrażał przekonanie, że zarówno faszyzm, jak i komunizm otwierają jednak epokę „nowego średniowiecza”, czyli „przejścia od racjonalizmu czasów nowożytnych do irracjonalizmu, albo raczej do racjonalizmu typu średniowiecznego. Niech luminarze czasów nowożytnych traktują to jako obskurantyzm, mało mnie to obchodzi”⁸.

Zdaniem Bierdiajewa konflikt komunizmu z chrześcijaństwem wynikał z tego, że jako ustrój odrzucał Kościół katolicki i prowadził do totalitaryzmu. Krytyka komunizmu nie oznaczała, że Bierdiajew był zwolennikiem demokracji. Równie krytycznie odnosił się do ustroju demokratycznego. Uważał, że indywidualizm,

⁷ Siergiej Bułgakow to prawosławny myśliciel, jeden z wybitnych teologów rosyjskich XX w., podejmował działalność na rzecz dialogu ekumenicznego z katolicyzmem. Lew Szestow stworzył antyracjonalistyczną filozofię. Zakładał, że kultura europejska znajduje się w kryzysie, a jedynym wyjściem z tej sytuacji będzie radykalna krytyka tradycji europejskiej. A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 787–790; Z. Kijas, *Szkic eschatologii o. S. Bułgakowa*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia?*, red. S.C. Napiórkowski, K. Klauza, Lublin 1992, s. 103–122; M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2000, s. 261; L. Kiejzik, *Sergiusz Bułgakow i Lew Szestow, czyli o przyjaźni spóźnionej*, „Przegląd Filozoficzny” (2011), nr 1 (77), s. 37–45.

⁸ M. Bierdiajew, *Nowe Średniowiecze*, Warszawa 1936, s. 92; M. Lisiecki, *Wizja polityki w religijnej filozofii Mikołaja Bierdiajewa*, w: *Religioznawstwo polskie w XXI wieku*, red. nauk. Z. Stachowski, Tyczyn 2005, s. 665–668.

charakterystyczny dla ustroju demokratycznego, uniemożliwił ukształtowanie się wspólnoty ludzkiej. Bierdiajew twierdził, iż demokracja, poprzez atomizację społeczeństwa, prowadziła do rozstroju moralnego społeczeństwa, niszcząc duchowy rozwój człowieka⁹.

Czołowe miejsce w systemie filozoficznym tego myśliciela urodzonego w Rosji, a zmarłego we Francji (jak wspomniano wyżej, od 1921 r. mieszkał w Berlinie i Paryżu) zajmowała antropologia o wyraźnie chrystologiczno-personalistycznym charakterze, odwołująca do idei obrazu Boga w człowieku. Bierdiajew prezentował własną interpretację chrześcijaństwa w sposób od tradycyjnego odmienny. Zakładał on zarówno odwieczność człowieczeństwa w bóstwie, jak też boskość w człowieku¹⁰.

Aktywność Bierdiajewa była imponująca. Po opuszczeniu ZSRR w 1922 r. założył w Berlinie Akademię Filozofii Religii. Wraz z jego osiedleniem się w Paryżu w 1924 r., gdzie żył do śmierci, przeniesiono też Akademię. W latach 1925–1939 Bierdiajew prowadził spotkania ekumeniczne. Uchodził powszechnie za autorytet w sprawach rosyjskich i radzieckich. W latach 1928–1931 organizował liczne spotkania we własnym domu w Clamart pod Paryżem. Brał udział w dyskusjach prowadzonych przez Gabriela Marcela na tematy związane z egzystencjalizmem i fenomenologią. Znana jest współpraca autora *Rosyjskiej idei* ze środowiskiem francuskiego katolickiego personalizmu skupionego wokół Emmanuela Mouniera i jego czasopisma „Esprit”. Współpracował z wybitnymi intelektualistami francuskimi. W gronie jego współpracowników znajdowali się m.in.: Gabriel Marcel, Étienne Gilson, Jacques Maritain, Charles Du Bos, André Gide. Bierdiajew w latach 1924–1948 był redaktorem naczelnym YMCA Press, redagował też czasopismo „Put” (1924–1948). W 1947 r. otrzymał doktorat *honoris causa* z teologii, nadany przez Uniwersytet Cambridge. Nominowany do Nagrody Nobla. Łączna liczba publikacji Bierdiajewa sięga 483 pozycji. Jego książki przełożono na 20 języków. Umierając, cieszył się wielką sławą. Był pierwszym rosyjskim filozofem chrześcijańskim, który zdobył na Zachodzie wielką popularność. Mimo sławy i uznania Bierdiajew ustawicznie podkreślał osamotnienie, brak zrozumienia dla jego filozofii, dystans, jaki odczuwał ze strony kultury francuskiej. Dowodził, że to nieprawda, że człowiek Zachodu jest wolny. Znajduje się wszak we władzy potęg negujących, odrzucających Boga¹¹.

Twórczość Mikołaja Bierdiajewa ma charakter religijny. Był chrześcijańskim personalistą i egzystencjalistą. Twórca ten pozostawał w obrębie rozważań o charakterze eschatologicznym. Jego filozofia sytuowała się w obszarze duchowym prawosławia. Filozof asymilował wiele wątków doktryn heterodoksyjnych, takich jak gnoza, średniowieczna mistyka nadreńska (Mistrz Eckhart) i renesansowa

⁹ M. Lisiecki, *op. cit.*, s. 669.

¹⁰ M. Styczyński, *Między uznaniem a filozofią: Bierdiajew w Paryżu*, „Roczniki Humanistyczne” 37–38 (1989–1990), z. 7, s. 73–76.

¹¹ *Idem*, *Umiłowanie przyszłości albo filozofia spraw ostatecznych. Studia nad filozofią Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź 2001, s. 176.

(Jakob Böhme) czy idealizm niemiecki, co nadawało jego (programowo niesystemowej) myśli charakter ponadwyznaniowej teozofii. Centralne miejsce zajmowała w niej jednak personalistyczno-chryzologiczna antropologia, oparta na idei obrazu Bożego w człowieku i dogmacie Wcielenia¹².

Bierdiajew wierzył w możliwość stworzenia nowej kultury „nowego średniowiecza” zbudowanego na zespole wartości, które przez Europę zostały stracone. Jak wynika z ustaleń badaczy analizujących jego twórczość, intencją rosyjskiego filozofa nie było ukazanie szczegółowego opisu przyszłości; nie dążył on bowiem do przedstawienia drobiazgowego planu politycznej, społecznej czy obyczajowej przebudowy. Twierdził, że „nowe średniowiecze” będzie nową jakością, a zarazem przeciwieństwem nowożytności¹³.

W *Nowym Średniowieczu* nazywał reakcjonistami tych, którzy chcieliby kierować się dziewiętnastowiecznymi ideałami demokracji czy humanistycznego socjalizmu. Pisał, iż „demokracje są nierozłącznie związane z panowaniem klas burżuazyjnych i systemem przemysłowo-kapitalistycznym broniącym swych interesów, z ukształtowaniem warstwy zawodowych polityków”¹⁴. Jak dowodził:

Stary świat, który niszczy i do którego nie powinno być powrotu, to niewątpliwie świat historii nowożytnej z jej racjonalistycznym oświeceniem, z jej indywidualizmem i humanizmem, z jej liberalizmem i demokratyzmem, z jej świetnymi narodowymi monarchiami, z jej imperialistycznymi politykami, z jej potwornym systemem ekonomicznym uprzemysłowienia i kapitalizacji, z ustrojem jej olbrzymiej techniki, z jej zdobyczami zewnętrznymi i korzyściami politycznymi, z wyuzdaną i bezgraniczną pożądlivością życia, z jej ateizmem i najwyższą pogardą duszy, z jej brutalną walką klas, wreszcie z jej socjalizmem – ukoronowaniem całej historii współczesnej¹⁵.

Przypuszczał, że właśnie w dobie największego rozbratu z Bogiem, w dobie największego upadku narodzi się „nowe średniowiecze” będące nową epoką religijnej twórczości¹⁶.

Bierdiajew jako chrześcijański personalista i egzystencjalista twierdził, że ani demokratyczne prawo wyborcze, ani uspołecznienie środków produkcji nie mają żadnego udziału w rozwoju wolności człowieka. Co więcej, racjonalistyczny liberalizm odbiera jednostce całą jej duchową treść ponadindywidualną, otrzymaną od historii, przesądającą o jej organicznej przynależności do rodziny, ojczyzny, państwa, Kościoła, ludzkości i kosmosu. Dlatego liberalizm w połączeniu z ideologią demokratyczną lub socjalistyczną karleje, rodząc „trywialny typ bezkształtnego radykała”, nabiera zaś głębi i mocy, kojarząc się z zasadami konserwatywnymi.

¹² *Idem, Amor futuri albo eschatologia zrealizowana. Studia nad myślą Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź 1992, s. 17.

¹³ S. Mazurek, *Wątki katastroficzne w myśli rosyjskiej i polskiej 1917–1950*, Wrocław 1997, s. 90.

¹⁴ M. Bierdiajew, *Nowe Średniowiecze...*, s. 140.

¹⁵ *Ibidem*, s. 96.

¹⁶ M. Styczyński, *Amor futuri...*, s. 16.

Krytyka Zachodu

Bierdiajew po opuszczeniu Związku Radzieckiego w 1922 r. nie utożsamiał się z Zachodem. Odczuwał jego obcość i stał się jego krytykiem. Trudno właściwie dociec, jaki ustrój społeczno-polityczny budził jego większy sprzeciw: czy ten, który po rewolucji zapanował w Rosji, czy oparty na liberalizmie i indywidualizmie model zachodni. Ani jeden, ani drugi nie był zgodny z jego własną filozofią społeczną. Twierdził bowiem, że „Kapitalizm i socjalizm można uznać za dwie formy zniewalania ducha ludzkiego przez ekonomię”¹⁷. Bierdiajew był przekonany, że wszelkie nierówności społeczne są naturalne, niejako „dane z góry”. Twierdził, że nierówność jest uzasadniana religijnie poprzez niepowtarzalny, indywidualny los osoby ludzkiej. W dziele *Filozofia nierówności. Listy do nieprzyjaciół. Rzecz o filozofii społecznej* (ogłoszone w 1923 r.) dowodził, że nierówności stanowią podwaliny każdego porządku i ładu, uzasadnienie samego istnienia osoby ludzkiej i źródło wszelkiego twórczego działania¹⁸. Charakterystyczna dla Bierdiajewa filozofia wolności oraz jego prace przeciwko komunizmowi i materializmowi (zarówno marksowskiemu, jak i leninowskiemu) spowodowały, że w Związku Radzieckim nie wolno było wymieniać nawet jego nazwiska. Jedną z jego kluczowych prac, zatytułowana *Nowe Średniowiecze*, została przetłumaczona na 14 języków, w tym język polski, i rozślawiła jego imię na świecie¹⁹. Warto podkreślić, że w Polsce tłumaczenia rozprawy Bierdiajewa podjął się jeden z „młodych” działaczy Obozu Radykalno-Narodowego (ONR), działacz Falangi Marian Reutt²⁰.

Rosyjski filozof surowo oceniając kulturę zachodnią, twierdził, że kultura ta okazała się historycznie niesprawna do realizacji powołania człowieka²¹. Uczony dezaprobował materializm za podporządkowanie człowieka światu przyrody, opartemu na przyczynowości, a także za negację istnienia Boga²². Twierdził, że „Materializm ekonomiczny to najdoskonalsza filozofia grzechu. Nie ma niczego darowanego i nic nie jest darowane. To synteza ziemskiego pesymizmu”²³. Bierdiajew nie rozumiał potrzeby rozwoju nowoczesnych technologii, reprezentował tradycjonalizm gospodarczy. Lekcewał zdobywcze nowoczesnej cywilizacji, żądając powrotu do prostych form gospodarowania. Zwiastował planowy regres i ucieczkę od świata

¹⁷ Mikołaj Bierdiajew. *Okruchy twórczości*, wybrał i przełożył Z. Podgórzec, Białystok 1993, s. 35.

¹⁸ M. Bierdiajew, *Filozofia nierówności. Listy do nieprzyjaciół. Rzecz o filozofii społecznej*, tłum. J. Chmielewski, Kęty 2006. Powyższe dzieło Bierdiajewa nie było przełożone przed wojną na język polski, ale miało istotne znaczenie dla zrozumienia historiozoficznych poglądów rosyjskiego myśliciela.

¹⁹ J. Pawlak, *Wstęp*, w: M. Bierdiajew, *Świat poznania filozoficznego*, tłum. J. Pawlak, Toruń 1994, s. 4.

²⁰ M. Bierdiajew, *Nowe Średniowiecze...*

²¹ M. Styczyński, *Między uznaniem a filozofią...*, s. 77.

²² *O wolności według M. Bierdiajewa*, w: M. Bierdiajew, *Filozofia wolności*, tłum. E. Matuszczyk, Białystok 1995, s. 5.

²³ Mikołaj Bierdiajew. *Okruchy...*, s. 36.

techniki oraz walki z przyrodą. „Nowe średniowiecze”, według niego, to „rytmiczna zmiana epok, przejście od racjonalizmu do irracjonalizmu”²⁴. Przewidywał rychły upadek cywilizacji europejskiej, chyba że odrodzi się ona w „nowym średniowieczu”, traktowanej jako nowa „epoka ducha”. Bierdiajew zapowiadał bowiem powrót do podstawowych wartości chrześcijańskiego średniowiecza, negując późniejszy rozwój cywilizacyjny i jego filozofię.

Szerokiej recepcji poglądów rosyjskiego filozofa dokonali obóz konserwatywny oraz reprezentanci nacjonalizmu modernizacyjnego (ruch Zadruga)²⁵. Poglądy autora *Nowego Średniowiecza* wzbudzały też zainteresowanie w kręgu myśli chadeckiej. Warto dodać, że twórczość Bierdiajewa interesowała również przedstawiciele hiszpańskich karlistów. Jak twierdził Bogumił Grott, współczesny badacz i znawca nacjonalizmów w Polsce i Europie, „U szefa hiszpańskiej Falangi widać tęsknotę do ideałów społecznych chrześcijańskiego średniowiecza, personalizmu, organicyzmu i tomistycznego ładu oraz fascynację Nowym średniowieczem Mikołaja Bierdiajewa”²⁶. W myśl tych idei interpretowano bowiem proces dziejowy zachodzący w Europie. Falanga José Antonia Prima de Rivery miała być odzwierciedleniem średniowiecznego porządku duchowego i społecznego, a także wyrazem walki o ucieleśnienie tradycjonalistycznego ideału²⁷.

Recepcja twórczości Bierdiajewa w szeregach Narodowej Demokracji

Propagator idei „nowego średniowiecza”, który zdobył na zachodzie Europy wielką popularność, stał się myślicielem popularnym w środowisku młodego pokolenia ideologów narodowych. Jego filozofia inspirowała zarówno myślicieli ZLN, SN, jak i działaczy obozu narodowo-radykalnego. Świadczą o tym liczne publikacje autorów myśli politycznej ND, poświęcone filozofii Bierdiajewa. Dał temu wyraz Adam Żółtowski, jeden z publicystów „Myśli Narodowej”, reprezentacyjnego periodyku ND, który nie dostrzegając utopijności tych poglądów, pisał na łamach pisma, że „analiza rozwoju i upadku ducha nowożytnego – dokonana przez Bierdiajewa – należy niewątpliwie do najgłębszych i najświetniejszych rzeczy napisanych w naszych czasach”²⁸.

²⁴ M. Bierdiajew, *Nowe Średniowiecze...*, s. 92.

²⁵ B. Grott, *Religia, cywilizacja, rozwój. Wokół idei Jana Stachniuka*, Kraków 2003, s. 142, 258; W. Mich, *Między integryzmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin 1996, s. 32–34, 97–129; K. Stępnik, *Publicystyka polityczna w Polsce (1926–1939)*, Warszawa 2012, s. 124, 271.

²⁶ B. Grott, *Dylematy polskiego nacjonalizmu. Powrót do tradycji czy przebudowa narodowego ducha*, Warszawa 2014, s. 128.

²⁷ *Ibidem*, s. 128, 371.

²⁸ A. Żółtowski, *Nowe Średniowiecze*, „Myśl Narodowa” (5 IV 1931), nr 18, s. 211–214.

Zainteresowanie ideami „nowego średniowiecza” objawiło się w piśmiennictwie ZLN. Jego ideologowie szansę na konsolidację narodową dostrzegali w znalezieniu wspólnego ideału przeszłości. Kwintesencją stał się mit „nowego średniowiecza”, odzwierciedlający jedność moralną świata chrześcijańskiego. Zainteresowanie ideami średniowiecznymi ujawniło się w koncepcjach ZLN podczas poszukiwania optymalnego modelu państwa, w którym, jak w monarchii średniowiecznej, interesy głowy państwa były tożsame z racją stanu²⁹.

Nawiązanie do epoki, w której według słów Bierdiajewa religia stanowiła kwestię „ogólną, wszechogólną i wszystko określającą”³⁰, pojawiło się w myśli politycznej SN. Koncepcja Bierdiajewa była traktowana jako uniwersalistyczna i ponadczasowa. Po pierwsze, pod wpływem jego myśli zaczęto zwracać się w kierunku neotomizmu, który uważano za filozofię wiodącą, poszukując w niej uzasadnień dla rozwiązań, które wydawały się cenne³¹. Po drugie, zawarta w pracy Bierdiajewa wizja „nowego średniowiecza” stała się hasłem szczególnie popularnym w szeregach SN (1928–1939)³². Po trzecie, obecna w poglądach Bierdiajewa krytyka materializmu, rewolucjonizmu, demokratyzmu, komunizmu stanowiła trwały wątek w poglądach liderów SN. Po czwarte, wyraźną aprobatę wzbudzał postulat hierarchicznej struktury społecznej. Po piąte, „narodowy porządek średniowiecza” precyzyjnie określał obowiązki jednostki względem zbiorowości. Po szóste, podobnie jak w pismach Bierdiajewa, liderzy SN dokonywali diagnozy kryzysu kultury europejskiej, mającego, w ich przekonaniu, swoje początki jeszcze w renesansie. Refleksje na temat kryzysu cywilizacji europejskiej stanowiły jeden z trwałych wątków publicystyki politycznej SN³³.

W myśli politycznej polskiego nacjonalizmu szeroko objawił się problem wartościowania epok historycznych. Zdaniem ideologów narodowych przeciwieństwem

²⁹ J. Bartoszewicz, *O celowej naprawie*, „Przegląd Wszechpolski” (1924), nr 2, 77; Z. Wasilewski, *Bunt przeciwko cywilizacji*, „Myśl Narodowa” (16 X 1926), nr 37, s. 141; J. Zamorski, *Ideologia a ideał*, „Myśl Narodowa” (4 II 1927), nr 4, s. 41; E. Maj, *Narodowa Demokracja*, w: *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna*, red. nauk. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001, s. 134.

³⁰ M. Bierdiajew, *Nowe Średniowiecze...*, s. 99.

³¹ W. Nowosad, *W walce o Katolickie Państwo Polskiego Narodu*, Lwów 1938; M. Poradowski, *Katolickie Państwo Narodu Polskiego*, Wrocław 1997; A. Paszko, *O Katolickie Państwo Narodu Polskiego. Inspiracje katolickie w ideach politycznych Grupy „Szańca” i Konfederacji Narodu*, Kraków 2002; B. Grott, *Myśl Romana Dmowskiego i Zygmunta Balickiego jako inspiracja młodych polskich nacjonalistów – aspekty światopoglądowe*, w: *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, red. M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak, Toruń 2008, s. 393; B. Grott, *Elementy tomizmu jako czynnik normujący podstawy ideowe ruchu narodowego w Polsce*, w: *Filozofia i polityka*, red. M. Szulakiewicz, Kraków 2001, s. 129–138.

³² M. Klepacz, *op. cit.*

³³ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (dalej: BN PAN i PAU Kr), Teki Zielińskiego, mf. 1448, sygn. 7820, k. 104; J. Jabłonowski, *Lenin omylił się*, „Myśl Narodowa” (4 X 1936), nr 41, s. 638; A. Doboszyński, *Monoidea*, „Polityka Narodowa” (1939), nr 4–6, s. 254; A. Dawidowicz, *Myśl polityczna Stronnictwa Narodowego 1928–1939. Wspólnota ideału czy alternacja koncepcji*, Lublin 2017, s. 72.

i zaprzeczeniem szesnastowiecznego „humanizmu”, „osiągnięć” reformacji, osiemnastowiecznego oświecenia, ideałów Wielkiej Rewolucji Francuskiej, dziewiętnastowiecznego materializmu, liberalizmu, socjalizmu, komunizmu i sceptycyzmu była idea „nowego średniowiecza”, oparta na wierze katolickiej i zasadach cywilizacji rzymskiej³⁴. Wartość średniowiecza wyrażała się w tym, że wówczas „idea chrześcijańska nie była martwą formułą, lecz zawierała się w każdym, nawet najdrobniejszym przejawie życia”³⁵. Twórcy myśli politycznej SN zaprzeczali, by średniowiecze było okresem upadku myśli i życia człowieka. Jak stwierdzał jeden z prominentnych działaczy narodowych, Stanisław Kozicki, „Była to epoka panowania ducha i podporządkowania jednostki zbiorowości”. Uważano, że istotę średniowiecza określały: 1) rozwój głębokiej wiary; 2) rozkwit myśli chrześcijańskiej; 3) harmonijny i hierarchiczny ustrój społeczny i polityczny; 4) twórczy rozwój sztuki i poezji³⁶. Nie postulowano jednak petryfikacji czy dosłownego powrotu do średniowiecza. Zdaniem publicysty ND Zygmunta Wasilewskiego³⁷ idea „nowego średniowiecza” to raczej rodzaj „jakiegoś skrótu retorycznego”. W przekonaniu tego endeckiego myśliciela termin „średniowiecze” był równoważny słowu „prawda”³⁸.

Nieco inaczej twórczość Bierdiajewa przyjmowano w gronie „starej” endecji, która wstrzeźliwie oceniała „powrót” do „nowego średniowiecza”. „Ojciec nacjonalizmu polskiego” Dmowski w przeciwieństwie do „młodych” nie ujawniał większego zainteresowania tą epoką. Wprawdzie potępiał spuściznę ideową rewolucji francuskiej, lecz nie wykazywał żywszego zainteresowania średniowieczem. Jak zauważył współczesny badacz zjawiska nacjonalizmu Grott, niewielkim śladem akceptacji tego okresu było wypowiedziane przez niego zdanie, w którym stwierdzał, że średniowiecze stworzyło naród europejski, ten zaś „spaja potęgę indywidualności ludzkiej z siłą społeczną”³⁹. Roman Rybarski, znakomity ekonomista, autor licznych prac dotyczących spraw gospodarczych, równie powściągliwie oceniał idee zawarte w pracy *Nowe Średniowiecze*. W jednej z rozpraw, pt. *Siła i prawo*, zalecał, aby „Analogiami historycznymi [...] posługiwać się bardzo ostrożnie. Średniowieczny ustrój stanowy wyrósł w specyficznych warunkach, które już się nie powtórzą. Nie uznawał on bynajmniej udziału wszystkich stanów

³⁴ J. Giertych, *O wyjście z kryzysu*, Warszawa 1938, s. 126.

³⁵ J. Dobraczyński, *Pochwała średniowiecza*, „Myśl Narodowa” (16 VIII 1936), nr 34, s. 529–531.

³⁶ *Ibidem*, s. 530.

³⁷ A. Dawidowicz, *Zygmunt Wasilewski (1865–1948). Publicysta, dziennikarz, organizator systemu prasowego Narodowej Demokracji*, w: *Prasa Narodowej Demokracji. Publicyści*, t. 3, red. nauk. E. Maj, A. Dawidowicz, Lublin 2012, s. 71–90.

³⁸ Z. Wasilewski, *Na widowni*, „Myśl Narodowa” (18 XI 1934), nr 49, s. 726; S. Kozicki, *U progu czasów nowych*, „Myśl Narodowa” (1 XII 1935), nr 49, s. 749, 750; E. Maj, *Polska mitologia historyczna w myśli politycznej Narodowej Demokracji: model realizacji idei*, w: *Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. nauk. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002, s. 207, 208.

³⁹ R. Dmowski, *Naród europejski*, cz. 4, „Gazeta Warszawska” (1935), nr 57; B. Grott, *Dylematy polskiego nacjonalizmu...*, s. 177.

społeczeństwa we władzy w państwie, przeciwnie polegał na tym, że niektóre, niższe stany, były od tej władzy odsunięte⁴⁰. Rybarski, który wysuwał na pierwszy plan prawa jednostki (co było sprzeczne z postulatami nacjonalizmu), za sprawę podstawową uznawał wzmogoną kapitalizację i wzrost bogactwa narodowego⁴¹. W tym miejscu reprezentatywna wydaje się uwaga, że ND nigdy nie stanowiła „monolitu”. W ślad za badaczami myśli politycznej powtórzyć można, że polska formacja nacjonalistyczna reprezentowała niejednorodny katalog idei, poglądów i koncepcji⁴².

W poglądach SN odnaleźć można krytykę filozofii opartej na empirii, systemów racjonalistycznych, wychodzących z założenia, że rzeczywistość posiadała charakter materialny. Myśl polityczną SN wyróżniał krytyczny stosunek do materializmu cywilizacji kapitalistycznej⁴³. Dążąc do odbudowy wartości moralnych i duchowych, zarówno „starzy”, jak i „młodzi” poddawali materializm negatywnej ocenie. Krytkowano tak materializm dialektyczny, jak i historyczny. Do podstawowych zarzutów należało przekonanie, że „kult” wartości materialnych, opierający się na zbyt płytkich, powierzchownych podstawach, nieodparcie prowadził do rozkładu i upadku cywilizacji i narodów. „Wszelkie koncepcje materialistyczne są w gruncie rzeczy płytkie i oparte na kruchych podstawach”⁴⁴ – wyjaśniał Jędrzej Giertych. W podobnym tonie pisał Adam Doboszyński, który twierdził, że to właśnie rozwój ideologii materialnej stanowił źródło wszelkich kryzysów trapiących naród polski. Jako przykład przywoływał „[...] czasy saskie, czasy najgłębszego upadku. Polska jest wówczas ciężko chora. Trawi ją od stu lat gorączka złotej wolności, choruje na demokratyzm, zanik władzy i autorytetu, choruje na nieodłączny od liberalnej demokracji pacyfizm, który zabija w narodzie cechy rycerskie [...]. Choruje Polska na materializm – ciężkie niedomaganie, prowadzące do rozhartowania charakterów i do zaniku cnót obywatelskich”⁴⁵. Tożsame stanowisko ujawniał lider grupy „profesorskiej”, Rybarski, który uważał, że „upadło [...] wiele narodów, które ugrzęzły

⁴⁰ R. Rybarski, *Siła i prawo*, Warszawa 1936, s. 50.

⁴¹ *Idem*, *Program gospodarczy*, Warszawa 1937, s. 16; G. Bałtruszajtys, *Roman Rybarski 1887–1942*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808–2008*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2008, s. 143–145.

⁴² R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980, s. 301; A. Dwojnych, *Romantyczne, mesjanistyczne i pozytywistyczne wątki w myśli prowincjonalnych środowisk endeckich na przykładzie północnego Mazowsza*, w: *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich w kształtowaniu idei nacjonalistycznych*, red. B. Grott, Kraków 2006, s. 47; K. Kawalec, *Elementy liberalne w myśli politycznej Narodowej Demokracji przed rokiem 1939*, w: *Tradycje liberalne w Polsce. Materiały i rozprawy do teorii dziejów i współczesności liberalizmu*, oprac. R. Benedykciuk, R. Kołodziejczyk, Warszawa 2004, s. 155.

⁴³ Z. Raczkowski, *Falszywi prorocy*, „Myśl Narodowa” (26 IV 1931), nr 21, s. 258–259.

⁴⁴ J. Giertych, *My, nowe pokolenie. O harcercskiej służbie Polsce*, Warszawa 1929, s. 16.

⁴⁵ A. Doboszyński, *Dramat 3 maja w świetle najnowszych badań. Cztery przestrogi z XVIII wieku*, „Prosto z mostu” (1939), nr 31, s. 2.

w materializmie, w których zapanowało hasło użycia, a pieniądź stał się najwyższym dobrem”⁴⁶. W świetle źródeł myśli politycznej SN materializm i „towarzyszający mu” ateizm jednostronnie i zbyt jednowymiarowo pojmowały człowieka i jego miejsce w świecie. Pomijały bowiem „to właśnie co stanowi istotną treść ludzkiego ducha, jego podstawę i prawdę”⁴⁷. Piętnując materializm, głoszono postulat konieczności restytucji wartości duchowych i odtworzenia cywilizacji teocentrycznej⁴⁸. Jeden z reprezentantów „młodych”, Karol Stefan Frycz uznał cywilizację łańską za najdoskonalszą wśród wszystkich cywilizacji występujących na świecie. Według jego poglądów łączy ona różne narody, co już wyklucza skrajny ekskluzywizm narodowy. Odgrywa więc rolę czynnika przeciwbieżnego wobec tendencji stanowiących jedną z podstaw tzw. germanizmu. Wejście przez Polskę w krąg kultury chrześcijańskiej Frycz uznał za punkt zwrotny w historii narodowej⁴⁹.

W gronie potępianych ideologii materialistycznych, zakładających, że główny cel ludzkości stanowi dobrobyt materialny, sytuowano cały szereg systemów ideowych. Zaliczano doń liberalizm, socjalizm, komunizm, rasizm. Krytycyzm ideologów SN wobec ideologii oświeceniowej i ideowego dziedzictwa rewolucji francuskiej sprawiał, że myśl endecka odrzucała liberalno-demokratyczny system wartości, norm społecznych i politycznych. Teoretycy SN kwestionowali atomizm oświeceniowych teorii społecznych i indywidualizm teorii liberalizmu. Podważając znaczenie kluczowej dla liberalizmu idei wolności, eksponowano znaczenie idei narodowej⁵⁰.

W gronie potępianych ideologii, zawierających w sobie pierwiastek materializmu, sytuowano zarówno socjalizm, jak i komunizm. Autorzy myśli politycznej SN zdecydowali się na jednoznaczne zdefiniowanie tych ideologii w kategorii wroga politycznego. Publicyści polityczni opisywali zagrożenia płynące z ideologii i praktyki socjalizmu oraz komunizmu. Patrząc na te idee poprzez pryzmat narodu, wyrażano przekonanie, że socjalizm stanowił prąd obcy, „skostniały”, dogmatyczny i obojętny na problemy narodu polskiego. Hasła głoszone przez ideologię socjalistyczną, czyli wolność, równość i braterstwo międzynarodowe, oceniano jako fałszywe⁵¹. Polemikę z socjalizmem podejmował Stanisław Pieńkowski, który pisał na ten temat:

⁴⁶ R. Rybarski, *Przyszłość gospodarcza świata*, Warszawa 1933, s. 7; Chesterton o nacjonalizmie i religii, „Myśl Narodowa” (10 XII 1933), nr 52, s. 788; L. Caro, *Poglądy gospodarcze Romana Rybarskiego*, Lwów 1933, s. 19.

⁴⁷ A. Żółtowski, *op. cit.*, s. 214.

⁴⁸ J. Giertych, *Nacjonalizm chrześcijański*, Stuttgart 1948, s. 28–30.

⁴⁹ K.S. Frycz, *Polska prawdziwa*, wstęp i oprac. O. Grott, Kraków 2014; por. P. Biliński, *Feliks Koneczny (1862–1949). Życie i działalność*, Warszawa 2001; J. Skoczyński, *Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego*, Kraków 1991.

⁵⁰ A. Doboszyński, *Dramat 3 maja w świetle najnowszych badań...*, s. 2.

⁵¹ BN PAN i PAU Kr, Teki Józefa Zielińskiego, mf. 1448, sygn. 7820, Materiały do dziejów Stronnictwa Narodowego. Organizacja i propaganda w latach 1928–1939, Statuty, regulaminy, instrukcje, referaty, k. 104.

Wsteczństwo i starcza skostniałość ideowców lewicowych w dziedzinie ustroju społecznego wlecze ich jeszcze dalej wstecz, gdy chodzi o zagadnienie narodu. Pragną oni zawrócić historię do czasów zamierzchłych, kiedy gromady ludzkie różniły się między sobą zaledwie kolorem skóry i rasą. Najnowszy i najdoskonalszy twór biologicznego i społecznego rozwoju ludzkości – naród chcą unicestwić na rzecz jednej, wielkiej niezróżnicowanej gromady, obejmującej całą kulę ziemską⁵².

Dla ideologów SN komunizm stanowił zjawisko bezsprzecznie negatywne, podobnie jak osiemnastowieczny radykalizm czy dziewiętnastowieczny socjalizm. Idee komunistyczne oceniano jako sprzeczne z potrzebami i dążeniami organizmów narodowych. Analizie poddawano destrukcyjne skutki funkcjonowania ładu komunistycznego stanowiącego zaprzeczenie wyznawanych przez SN wartości. Rozważania nad ideologią socjalizmu i komunizmu inspirowały do przemyśleń nad problematyką ustrojową, gospodarczą i społeczną⁵³.

Systemem filozoficznym, który spotkał się z bezwzględną krytyką ideologów SN, był marksizm. Wytykano dogmatyzm i skostniałość marksizmu, którego istota w przekonaniu ideologów narodowych sprowadzała się do materializmu i idei „walki klas”. Idei „walki klas” przeciwstawiano ideę „dobra całego narodu”⁵⁴. Krytyka „obłądu klasowego”⁵⁵ stanowiła jeden ze stałych składników wynurzeń publicystów SN. Pisano o „ciasnocie” i dogmatyzmie tego kierunku ideowego. Publicysta endecki Wasilewski⁵⁶ kwalifikował filozofię Karola Marksa jako „[...] kąt widzenia niezmiernie ciasny, ukazujący zagadkę życia w świetle walki klas o zarobek i posiadanie”⁵⁷. Dmowski rozprzestrzenianie idei komunistycznych na zachodzie Europy połączył z kryzysem cywilizacji europejskiej⁵⁸. Deprecjonowano założenie, że stosunki gospodarcze stanowią główny czynnik regulujący wszelkie przejawy życia społecznego. Dostrzegano wspólność liberalistycznego indywidualizmu i marksizmu. Po pierwsze, w przekonaniu SN te dwa kierunki łączyła ideologia materialistyczna. Po drugie, traktowano je jako wytwór myśli żydowskiej. Po trzecie, widziano sprzeczność między tymi prądami ideowymi i wartościami cywilizacji europejskiej⁵⁹.

⁵² S. Pieńkowski, *Nowa oligarchia*, „Myśl Narodowa” (1928), nr 27, s. 446; W. Świrski, *Ideologia nacjonalizmu hiszpańskiego*, „Myśl Narodowa” (6 I 1935), nr 1, s. 6; M. Urbanowski, *Prawą stroną literatury polskiej. Szkice i portrety*, Kraków 2007, s. 9–26.

⁵³ J. Dobraczyński, *Najaktualniejsze hasła*, „Myśl Narodowa” (30 I 1938), nr 3, s. 65, 66; *Stalin kolektywizuje. Jak pojmują państwa komunistyczne*, „Głos Lubelski” (21 III 1930), nr 79, s. 3.

⁵⁴ *Do czego dąży Stronnictwo Narodowe?*, Kraków [b.d.w.].

⁵⁵ S. Pieńkowski, *op. cit.*, s. 446.

⁵⁶ U. Jakubowska, *Udział Zygmunta Wasilewskiego w tworzeniu systemu prasowego Narodowej Demokracji*, w: *Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczko, Gdańsk 2001, s. 135–145.

⁵⁷ Z. Wasilewski, *Idealy*, „Myśl Narodowa” (11 VIII 1935), nr 33, s. 502.

⁵⁸ R. Dmowski, *Oblicze dwudziestego wieku. V. Komunizm...*, s. 3.

⁵⁹ Z. Raczkowski, *Fałszywi prorocy*, „Myśl Narodowa” (26 IV 1931), nr 21, s. 259; J. Giertych, *Tragizm losów Polski*, Pelplin 1936, s. 3; K.S. Frycz, *Nowe państwo*, „Myśl Narodowa” (11 VII 1937), nr 28, s. 429–430.

Nacjonalizm chrześcijański

Współcześnie nacjonalizm okazał się zjawiskiem nadzwyczaj trwałym. Jednolicie pojęty nacjonalizm jako prąd ideologiczny i polityczny w zasadzie nie istnieje. Występują natomiast różne odmiany nacjonalizmu, specyficzne dla każdego narodu z osobna. Z tego też powodu znalezienie jakiegokolwiek kryterium podziału, pomocnego w ustaleniu jego głównych nurtów czy też typów, okazuje się zadaniem niełatwym. Kryterium takie, oparte na analizie stosunku ugrupowań nacjonalistycznych do religii i wyznawanych przez nią wartości, zaproponował znawca problematyki Grott. Wyróżnił on na tej podstawie trzy główne nurty nacjonalizmu europejskiego: 1) laicki, tj. taki, który traktuje religię jako znaczący fakt społeczny, lecz nie włącza nauczania dominującego na danym obszarze narodowym Kościoła do swego programu, starając się zarazem uznać go za instytucję narodową; 2) chrześcijański, tj. taki, który zaaprobował nauczanie Kościoła i włączył je (szczególnie dotyczy to katolickiej nauki społecznej) do swej ideologii i programu politycznego; 3) neopogański, który bądź to neguje chrześcijaństwo w jego ortodoksyjnej formie, bądź też w ogóle je odrzuca na rzecz wymyślanego etosu pogańskiego mającego lepiej niż ono służyć danemu narodowi⁶⁰.

SN pozostawało w kręgu wartości chrześcijańskich i katolickich. Znajdowało to swój wyraz w poglądach na temat narodu. Przede wszystkim nie upatrywano w pojęciu narodu absolutu w sensie światopoglądowym. Zgodnie z tytułem jednej z publikacji Giertycha SN reprezentowało typ „nacjonalizmu chrześcijańskiego” (katolickiego)⁶¹. Dystansowano się więc wyraźnie od nacjonalizmu typu niechrześcijańskiego, potępiając tym samym dążenia do absolutyzowania narodu. Sprowadzanie narodu do wartości najwyższej uznano za pogląd właściwy nacjonalizmowi pogańskiemu. Giertych twierdził, że „Nadawanie narodowi, jak to czynią niektóre skrajne kierunki nacjonalistyczne, wartości dobra absolutnego, wobec którego ustąpić musi sprawiedliwość, prawo, moralność i w którego służbie nic nie jest ani grzechem, ani zbrodnią, stanowi pogląd jawnie pogański”⁶². Publicysta dobitnie stwierdził, że dobro narodu nie może stanowić najwyższego celu. Zdaniem Giertycha owym dobrem najwyższym jest jedynie Bóg. Dobro narodu, chociaż ważne, musi ustępować prawom boskim. Giertych nie miał wątpliwości, że naród stanowił dobro doczesne: „[...] Dobro narodu, tak samo, jak dobro poszczególnej rodziny, podporządkowane być musi prawu moralnemu”⁶³.

⁶⁰ B. Grott, *Nacjonalizm czy nacjonalizmy?*, w: *Nacjonalizm czy nacjonalizmy...*, s. 7–16.

⁶¹ J. Giertych, *Nacjonalizm chrześcijański...*

⁶² *Ibidem*, s. 16, 34.

⁶³ J. Giertych, *Polski Obóz Narodowy*, Londyn 1977, s. 14; A. Dawidowicz, *Jędrzej Giertych jako nacjonalista chrześcijański*, w: *Kościół, religia, myśl katolicka. Studia i szkice*, red. nauk. E. Maj, J. Sanecka-Tyczyńska, M. Wichmanowski, A. Wójcik, Lublin 2012, s. 10–121.

SN odżegnywało się od sformułowanej na początku XX w. przez Zygmunta Balickiego koncepcji egoizmu narodowego⁶⁴. Krytykowano dualny system etyczny eksponujący prymat etyki narodowej. W programowej pracy zatytułowanej *Nacjonalizm chrześcijański* Giertych w dobitny sposób stwierdził, że „niebezpieczeństwo pójścia przez ten ruch [Narodową Demokrację – A.D.] w tym samym kierunku, co ruchy nacjonalistyczne francuski i włoski, to znaczy w kierunku pogańskiego uznania narodu za dobro absolutne i zwolnienia narodu z więzów etyki, obowiązującej jednostkę, w pewnym momencie istniało, przejawiało się ono najwyraźniej w napisanej temu już blisko pół wieku książce Zygmunta Balickiego – «Egoizm narodowy wobec etyki». Ale niebezpieczeństwo to minęło bez śladu”⁶⁵. Podobne opinie wypowiadał Doboszyński, który hasło egoizmu narodowego traktował jako przebrzmiałe i nieznajujące zastosowania w chwili obecnej. Doboszyński jako reprezentant młodego pokolenia dowodził, iż „pokolenie nasze dojrzało do zrozumienia, że uczucie narodowe, o ile ma być siłą budującą a nie rozsadzającą świat, należy uzupełnić uczuciem uniwersalistycznym. Nie można być pełnym człowiekiem nie kochając swego narodu – ale miłość ta nie może być ślepa na prawo innych ludzi do miłości do innych narodów”⁶⁶. Również Dmowski przyznawał, że hasło egoizmu narodowego znajdowało zastosowanie w dobie zaborów jako ważny środek sprzyjający pobudzeniu energii narodowej⁶⁷.

Charakteryzując zjawisko narodu, publicyści narodowi eksponowali katolicki charakter narodu polskiego. Podkreślano, że „[...] naród polski jest narodem katolickim”⁶⁸. Podejmując próbę ulokowania narodu polskiego w gronie narodów europejskich, zaznaczano dosadnie jego katolicki charakter. Giertych nie zaważał się nawet stwierdzić, że „poza Hiszpanią nie ma drugiego narodu na świecie, któryby był tak do głębi katolicki, jak my”⁶⁹. Liderzy SN, jako reprezentujący typ „nacjonalizmu chrześcijańskiego”, utożsamiali powstanie i rozwój struktur narodowych z ugruntowaniem się w Europie cywilizacji chrześcijańskiej. Giertych tłumaczył, iż „Naród – w ścisłym i pełnym znaczeniu tego słowa – jest produktem cywilizacji chrześcijańskiej; zaczął się rodzić dopiero w średniowieczu. Ale choć jest on formacją młodą – jest on dzisiaj faktem”⁷⁰.

Odwołania do myśli filozoficznej Bierdiajewa dotyczyły także innych jego poglądów. Odnoszono się zwłaszcza do jego koncepcji Słowiańszczyzny. Bierdiajew bowiem odżegnywał się od panslawizmu i dostrzegał potrzebę zbliżenia prawosławia

⁶⁴ A. Dawidowicz, *System etyczny w myśli politycznej Zygmunta Balickiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 11 (2004), s. 177–191.

⁶⁵ J. Giertych, *Nacjonalizm chrześcijański...*, s. 46.

⁶⁶ A. Doboszyński, *Wielki naród*, cz. 2, Kirkcaldy 1943, s. 6, 7.

⁶⁷ Biblioteka Jagiellońska, Fragmenty pracy Ignacego Chrzanowskiego o Romanie Dmowskim, sygn. 9996 III, Akc. 168/55, mps, k. 30.

⁶⁸ J. Giertych, *Nacjonalizm chrześcijański...*, s. 51.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 51.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 18.

z katolicyzmem. Sugerował również konieczność dostrzeżenia przez Rosjan wartości polskiej kultury, w tym twórczości Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego. Pisał o potrzebie przezwyciężenia rosyjskiego nacjonalizmu i w konsekwencji możliwości współpracy polsko-rosyjskiej⁷¹.

Warto dodać, że po 1939 r. w myśli Grupy Szańca i Narodowych Sił Zbrojnych pojawiały się odwołania do ustrojowych wzorów znanych z wieków średnich. Dostrzec można kontynuację dawnych medialnych idei rozpowszechnionych w dwudziestoleciu międzywojennym poprzez twórczość Bierdiajewa⁷².

Analiza świadectw myśli politycznej ND pozwala na stwierdzenie, że ideolodzy tej formacji przejawiali poważne zainteresowanie jednostką i jej duchowością. W twórczości ideowej polskiego nacjonalizmu z pewnością można dopatrzeć się inspiracji katolickim personalizmem. Czerpano z chrześcijańskiego wymiaru myśli Bierdiajewa. W opinii ideologów narodowych człowiek nie był istotą idealną, jego osobowość, postawy, działania wymagały szczególnej korekty. „Naprawa” człowieka miała zaczynać się od zrozumienia specyfiki polskiego charakteru narodowego. Jeden z „młodych” publicystów, Frycz pisał: „Człowiek jest jednolity i chcąc go naprawdę uzdrawiać, zawsze, od ducha zaczynać trzeba”⁷³.

Poglądy ekonomiczne

Idea „nowego średniowiecza” znajdowała odzwierciedlenie zwłaszcza w poglądach ekonomicznych ideologów SN. Kryzys ekonomiczny skłaniał do negatywnych ocen dotychczasowych mechanizmów światowego systemu kapitalistycznego. W takiej atmosferze poszukiwano nowych źródeł inspiracji. „Młodzi” SN kształtowali swoje poglądy ekonomiczne w oparciu o ideę „nowego średniowiecza”. Elementy medievalizmu objawiły się w koncepcji jednego z liderów „młodego” pokolenia, Doboszyńskiego⁷⁴, który opowiadał się za czerpaniem z wzorów gospodarowania i modelu społeczeństwa wytworzonego w Europie w dobie średniowiecza. Myśliciel ten uznał, że ład średniowieczny gwarantował równowagę egzystencji jednostki i dzięki temu chronił społeczeństwo przed destabilizacją. Doboszyński posunął

⁷¹ G. Radomski, *Recepcja idei „Nowego Średniowiecza” w polskiej myśli nacjonalistycznej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” (2017), nr 18, s. 111–117.

⁷² B. Grott, *Dylematy polskiego nacjonalizmu...*, s. 275.

⁷³ K.S. Frycz, *Na widowni*, „Myśl Narodowa” (12 IX 1937), nr 37, s. 582.

⁷⁴ Adam Doboszyński (1904–1949), polityk, publicysta, działacz SN. P. Tomasiak, *Adam Doboszyński. Teoria narodu*, Warszawa 1993; J.M. Majchrowski, *Adam Doboszyński*, „Tygodnik Powszechny” (16 IV 1989), nr 16; B. Nitschke, *Adam Doboszyński publicysta i polityk*, Kraków 1993; T. Włudyka, „Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej. *Koncepcje Adama Doboszyńskiego a program obozu narodowego*, Kraków 1994; K. Kaczmarek, P. Tomasiak, *Adam Doboszyński 1904–1949*, Rzeszów 2010; B. Grott, *Adam Doboszyński o ustroju Polski*, Warszawa 1996; Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zbiór dokumentów obozu narodowego 1923–1939, nr zespołu 1238, Adam Doboszyński, sygn. 23, Akta sprawy sądowej i dochodzenia przeciwko uczestnikom „Marszu na Myślenice”, 1936, 1937.

się nawet do stwierdzenia, że w najlepszej sytuacji znajdują się te narody, które „z biegiem wieków najmniej odbiegły od swego średniowiecznego pierwowzoru”⁷⁵.

Aprobatę ekonomicznego porządku średniowiecza odnaleźć można w poglądach reprezentantów młodego pokolenia, którzy przekonywali: „Życie ludzi w czasach średniowiecza opierało się na wytworzeniu wyrobów jak najlepszych”⁷⁶. Dla reprezentantów „młodych” gospodarczy system średniowiecza, który charakteryzował się jednością kapitału i pracy, przedstawiał się jako realna alternatywa dla współczesnego modelu gospodarowania opartego na zasadach wolnego rynku. Model społeczno-ekonomiczny, realizowany w średniowieczu, jawił się jako stan doskonałej harmonii socjalnej i ekonomicznej. Warsztat rzemieślniczy jako podstawowy w średniowieczu zakład pracy w mieście, w którym jego posiadacz pracował ze swoimi czeladnikami, mogącymi w przyszłości osiągnąć jego status, był właśnie formą realizacji tej zasady, która została podważona w nowym ustroju gospodarczym, jaki ujawnił się na szeroką skalę w Europie w końcu XVIII w. Doszło wówczas do odłączenia własności – kapitału od pracy⁷⁷.

W dziele *Gospodarka narodowa* Doboszyński postulował wycofywanie się z drogi szybkiego rozwoju i postępu materialnego mającego swój początek wraz z pierwszą rewolucją przemysłową. Swoje przekonania uzasadniał, czerpiąc z wartości religijnych. Dla Doboszyńskiego oraz innych reprezentantów generacji „młodych” oczywiste było przekonanie, że współczesny im ustrój społeczno-gospodarczy, oparty na założeniach indywidualizmu i liberalizmu, stracił już aktualność i niechybnie chylił się ku upadkowi⁷⁸. Odmienne poglądy formułował Rybarski, który jednoznacznie odrzucał pomysły oparcia ładu gospodarczego na wzorach płynących ze średniowiecza⁷⁹.

Przedstawiciele „młodych” wskazywali na szkodliwość stosowania filozofii liberalnej w gospodarce, przekonując, że ekonomia powinna opierać się na założeniu, „że komórką gospodarczą najniższego stopnia nie jest samotny człowiek, lecz rodzina”, w związku z czym powinna stanowić podstawę ustroju gospodarczego. Doboszyński deklarował, że celem jego programu jest „wciągnięcie rodziny do pracy zbiorowej na własnym warsztacie, miast ją rozbijać przez pracę kobiet i dzieci w wielkim przemyśle”. „Młodzi” byli świadomi, iż postulowany przez nich program „preferuje minimalizm życiowy i cywilizacyjny” oraz „wywołuje wrażenie niedoceniań potrzeby rozwoju technicznego”, traktowano jednak nadmierny rozwój gospodarczy jako podstawową przyczynę kryzysów ekonomicznych i politycznych⁸⁰.

⁷⁵ A. Doboszyński, *Gospodarka narodowa*, wyd. 3 popr., Wrocław 2004, s. 8.

⁷⁶ BN PAN i PAU Kr, Teki Józefa Zielińskiego, sygn. 7820, mf. 1448, Zadania gospodarcze Młodych Obozu Narodowego, Referat wstępny, k. 103.

⁷⁷ B. Grott, *Nacjonalizm i religia. Proces zespalania się nacjonalizmu z katolicyzmem w jedną całość ideową w myśli Narodowej Demokracji 1926–1939*, Kraków 1984, s. 90.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 96.

⁷⁹ R. Rybarski, *Założenia programu gospodarczego*, „Myśl Narodowa” (18 X 1936), nr 43, s. 669–672.

⁸⁰ A. Dawidowicz, *Myśl polityczna Stronnictwa Narodowego...*, s. 283–326.

Uwagi końcowe

W świetle powyższych rozważań można zauważyć, że poglądy Bierdiajewa, który w swojej epoce dostrzegł kryzys kulturowy, inspirowały ideologów polskiego nacjonalizmu do różnorodnych przemyśleń. Niewątpliwie czerpano z chrześcijańskiego wymiaru myśli Bierdiajewa. Recepcja poglądów tego filozofa najpełniej dokonała się w środowisku młodego pokolenia ideologów narodowych. Nie były to odwołania bezpośrednie czy dosłowne. Wystrzegano się bowiem powierzchownej czy literalnej asymilacji obcych poglądów, idei i wartości.

W drugiej połowie lat trzydziestych, odrzucając model demokracji liberalnej, niektórzy spośród działaczy endeckich młodego pokolenia dystansowali się od perspektyw dyktatury opartej na rządach elity narodowej. W rezultacie otworzyło się pole dla kreślenia wizji w różnym stopniu odwołujących się do realnie ustrojowych wzorców. Poszukiwano porządku odmiennego zarówno od demokracji, jak i dyktatury. Znamienne w tym kontekście były fascynacje wiekami średnimi, gdy życie społeczne zamykało się w obrębie struktur stanowych.

Myśl polityczna polskiego nacjonalizmu reagowała na wszelkie przemiany ideowe i polityczne pojawiające się w pierwszych dziesięcioleciach XX stulecia. Podejmowano dyskusje z różnymi koncepcjami filozoficznymi, teoriami naukowymi, prądami występującymi w literaturze i w sztuce, najnowszymi osiągnięciami techniki. Szczególne zainteresowanie polskich narodowców wzbudzały koncepcje historiozoficzne, rola religii w życiu jednostek, idee gospodarcze, wizje ustrojowe, problematyka słowianofilstwa.

Idee głoszone w obrębie ND wykazywały zbieżność z enuncjacjami budowanymi w środowiskach konserwatywnych i katolickich. Dotyczyło to zwłaszcza przemyśleń na temat swoistego „przesilenia” modernizującej się cywilizacji kapitalistycznej. „Młodzi” obozu narodowego obserwowali widoczny w Europie swoisty przełom, który był w ich mniemaniu konsekwencją braku zasadności systemu wartości opartego na ideach liberalnych i demokratycznych.

The Reception of Nikolai Berdyaev's Work in the Political Thought of Polish Nationalism in the 1930s

Abstract

In the 1930s, the views of Nikolai Berdyaev (1874–1948), one of the outstanding philosophers of the first half of the twentieth century, proved to be an essential ideological inspiration for Polish nationalism. Berdyaev's ideological influence on the ideologists of the National Democracy has been barely exploited in the scientific literature to date. The idea of the 'New Middle Ages', popular in the interwar years, found recognition among the ideologists of Polish nationalism. The postulate of the development of the spiritual sphere making part of the National

Party's manifestos was included in the 'New Middle Ages' concept. According to national ideologists, the idea of 'New Middle Ages', based on the Catholic faith and the principles of Roman civilization, was the negation and contradiction of the sixteenth-century 'humanism', the 'achievements of the Reformation', the eighteenth-century Enlightenment, the ideals of the Great French Revolution, nineteenth-century materialism, liberalism, socialism, communism, and scepticism. In the second half of the 1930s, by rejecting the model of liberal democracy, some of the young generation's right-wing activists distanced themselves from the prospects of a dictatorship based on the rule of the national elite. As a result, space opened up for developing visions that referred – in various extents – to authentic political patterns. An order different from both democracy and dictatorship was sought. Significant in this context was the fascination with the Middle Ages, when social life was built within the class structures. Among the research techniques used in the paper, the analysis of testimonials of political thought and traces of political thought comes to the fore. Other research methods useful for the implementation of the paper topic include systematization of political concepts and description arising from the analysis of reality.

Восприятие творчества Николая Бердяева политической мыслью польского национализма в тридцатые годы XX века

Аннотация

В тридцатые годы XX века важным идейным вдохновением для представителей польского национализма оказались взгляды одного из выдающихся философов первой половины XX века Николая Бердяева (1874–1948). Можно заметить, что идейное влияние Николая Бердяева на творчество идеологов национал-демократов было до сих пор мало эксплуатируемым сюжетом в существующей научной литературе. Распространенная в межвоенные годы идея «Нового Средневековья» нашла признание в рядах идеологов польского национализма. Содержащееся в программных декларациях Национальной партии требование развития духовной сферы стал частью формулы «Нового Средневековья». По мнению национальных идеологов, идея «Нового Средневековья», основанная на католическом вероисповедании и принципах римской цивилизации, была противоположностью и отрицанием «гуманизма» шестнадцатого века, «достижений» реформации, просвещения восемнадцатого века, идеалов Великой французской революции, материализма девятнадцатого века, либерализма, социализма, коммунизма и скептицизма. Во второй половине тридцатых годов, отвергая модель либеральной демократии, некоторые из национал-демократических активистов молодого поколения дистанцировались от перспективы диктатуры, основанной на правлении национальной элиты. В результате появилась возможность разработать концепции, в той или иной степени, ссылающиеся на реально существующие образцы, относящиеся к государственному строю. Искался порядок, отличающийся как от демократии, так и от диктатуры. В этом контексте, характерным было увлечение Средними веками, когда общественная жизнь ограничивалась сословными структурами. Среди исследовательских методов, применяемых в работе, на первый план выдвигается анализ свидетельств политической мысли и следов политической мысли. К другим методам исследования, пригодными для данной темы, прежде всего, следует отнести: систематизацию политических концепций и описание, полученное в результате анализа действительности.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zbiór dokumentów obozu narodowego 1923–1939

Biblioteka Jagiellońska

Fragmety pracy Ignacego Chrzanowskiego o Romanie Dmowskim

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie

Teki Józefa Zielińskiego

Źródła drukowane

Bierdiajew M., *Filozofia nierówności. Listy do nieprzyjaciół. Rzecz o filozofii społecznej*, Kęty 2006.

Bierdiajew M., *Nowe Średniowiecze*, Warszawa 1936.

Caro L., *Poglądy gospodarcze Romana Rybarskiego*, Lwów 1933.

Do czego dąży Stronnictwo Narodowe?, Kraków 1928.

Doboszyński A., *Gospodarka narodowa*, wyd. 3, Wrocław 2004.

Doboszyński A., *Wielki naród*, cz. 2, Kirkcaldy 1943.

Frycz K.S., *Polska prawdziwa*, wstęp i oprac. O. Grott, Kraków 2014.

Giertych J., *My, nowe pokolenie. O harcerskiej służbie Polsce*, Warszawa 1929.

Giertych J., *Nacjonalizm chrześcijański*, Stuttgart 1948.

Giertych J., *O wyjście z kryzysu*, Warszawa 1938.

Giertych J., *Polski Obóz Narodowy*, Londyn 1977.

Giertych J., *Tragizm losów Polski*, Pelplin 1936.

Grott B., *Adam Doboszyński o ustroju Polski*, Warszawa 1996.

Klepacz M., *Idealy średniowiecza a czasy obecne*, Wilno 1938.

Kozicki S., *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964.

Mikołaj Bierdiajew. *Okruchy twórczości*, wybrał i przełożył Z. Podgórzec, Białystok 1993.

Nowosad W., *W walce o Katolickie Państwo Polskiego Narodu*, Lwów 1938.

O wolności według M. Bierdiajewa, w: M. Bierdiajew, *Filozofia wolności*, tłum. E. Matuszczyk, Białystok 1995.

Pobóg-Malinowski W., *Narodowa Demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*, Warszawa 1933.

Poradowski M., *Katolickie Państwo Narodu Polskiego*, Wrocław 1997.

Rybarski R., *Program gospodarczy*, Warszawa 1937.

Rybarski R., *Przyszłość gospodarcza świata*, Warszawa 1933.

Rybarski R., *Siła i prawo*, Warszawa 1936.

Tomasik P., *Adam Doboszyński. Teoria narodu*, Warszawa 1993.

Opracowania

Bałtrusajtys G., *Roman Rybarski 1887–1942*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808–2008*, red. G. Bałtrusajtys, Warszawa 2008, s. 143–145.

Biliński P., *Feliks Koneczny (1862–1949). Życie i działalność*, Warszawa 2001.

Dawidowicz A., *Dorobek historiografii ruchu narodowego w Polsce. Stan badań*, w: *Mysł polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, red. nauk. E. Maj, E. Kirwiel, E. Podgajna, Lublin 2015, s. 425–446.

- Dawidowicz A., *Idea kryzysu kultury w myśli politycznej Narodowej Demokracji do 1939 roku*, w: *Nauka, edukacja. Kultura w polskiej myśli politycznej XX–XXI wieku*, red. nauk. M. Wichmanowski, Lublin 2013, s. 165–190.
- Dawidowicz A., *Inspiracje i recepcje zewnętrzne w myśli politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1939)*, w: *Europejskie inspiracje myśli politycznej w Polsce od XIX do XXI wieku*, red. nauk. E. Maj, A. Dawidowicz, Lublin 2013, s. 241–260.
- Dawidowicz A., *Jędrzej Giertych jako nacjonalista chrześcijański*, w: *Kościół, religia, myśl katolicka. Studia i szkice*, red. nauk. E. Maj, J. Sanecka-Tyczyńska, M. Wichmanowski, A. Wójcik, Lublin 2012, s. 10–121.
- Dawidowicz A., *Myśl polityczna Stronnictwa Narodowego 1928–1939. Wspólnota ideału czy alternacja koncepcji*, Lublin 2017.
- Dawidowicz A., *Stan badań nad dziejami i myślą polityczną Narodowej Demokracji*, „*Aethnaeum. Polskie Studia Politologiczne*” 33 (2012), s. 235–251.
- Dawidowicz A., *System etyczny w myśli politycznej Zygmunta Balickiego*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia*” 11 (2004), s. 177–191.
- Dawidowicz A., *Zygmunt Wasilewski (1865–1948). Publicysta, dziennikarz, organizator systemu prasowego Narodowej Demokracji*, w: *Prasa Narodowej Demokracji. Publicyści*, t. 3, red. nauk. E. Maj, A. Dawidowicz, Lublin 2012, s. 71–90.
- Dwojnych A., *Romantyczne, mesjanistyczne i pozytywistyczne wątki w myśli prowincjonalnych środowisk endekich na przykładzie północnego Mazowsza*, w: *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i nepogańskich w kształtowaniu idei nacjonalistycznych*, red. B. Grott, Kraków 2006, s. 47–78.
- Gawor L., Zdybel L., *Idea kryzysu kultury europejskiej w polskiej filozofii społecznej. Analiza wybranych koncepcji pierwszej połowy XX wieku*, Lublin 1995.
- Grott B., *Dylematy polskiego nacjonalizmu. Powrót do tradycji czy przebudowa narodowego ducha*, Warszawa 2014.
- Grott B., *Elementy tomizmu jako czynnik normujący podstawy ideowe ruchu narodowego w Polsce*, w: *Filozofia i polityka*, red. M. Szulakiewicz, Kraków 2001, s. 129–138.
- Grott B., *Myśl Romana Dmowskiego i Zygmunta Balickiego jako inspiracja młodych polskich nacjonalistów – aspekty światopoglądowe*, w: *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, red. M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak, Toruń 2008, s. 383–394.
- Grott B., *Nacjonalizm i religia. Proces zespalania się nacjonalizmu z katolicyzmem w jedną całość ideową w myśli Narodowej Demokracji 1926–1939*, Kraków 1984.
- Grott B., *Religia, cywilizacja, rozwój. Wokół idei Jana Stachniuka*, Kraków 2003.
- Jakubowska U., *Udział Zygmunta Wasilewskiego w tworzeniu systemu prasowego Narodowej Demokracji*, w: *Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczo, Gdańsk 2001, s. 135–145.
- Kaczmarek K., Tomasiak P., *Adam Doboszyński 1904–1949*, Rzeszów 2010.
- Kawalec K., *Elementy liberalne w myśli politycznej Narodowej Demokracji przed rokiem 1939*, w: *Tradycje liberalne w Polsce. Materiały i rozprawy do teorii dziejów i współczesności liberalizmu*, oprac. R. Benedykciuk, R. Kołodziejczyk, Warszawa 2004.
- Kiejzik L., *Sergiusz Bułgakow i Lew Szesstow, czyli o przyjaźni spóźnionej*, „*Przegląd Filozoficzny*” (2011), nr 1 (77), s. 37–45.
- Kijas Z., *Szkic eschatologii o. S. Bułgakowa*, w: *Nadzieja – możliwość czy pewność powszechnego zbawienia?*, red. S.C. Napiórkowski, K. Klauza, Lublin 1992, s. 103–122.
- Lisiecki M., *Wizja polityki w religijnej filozofii Mikołaja Bierdiajewa*, w: *Religioznawstwo polskie w XXI wieku*, red. nauk. Z. Stachowski, Tyczyn 2005, s. 665–675.
- Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2000.
- Macała J., *Polska katolicka w myśli politycznej II RP*, Zielona Góra 2004.

- Maj E., *Narodowa Demokracja*, w: *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna*, red. nauk. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001, s. 129–181.
- Maj E., *Polska mitologia historyczna w myśli politycznej Narodowej Demokracji: model realizacji idei*, w: *Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. nauk. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002, s. 199–217.
- Mazurek S., *Wątki katastroficzne w myśli rosyjskiej i polskiej 1917–1950*, Wrocław 1997.
- Mich W., *Między integralizmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin 1996.
- Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich w kształtowaniu idei nacjonalistycznych*, red. B. Grott, Kraków 2006.
- Nitschke B., *Adam Doboszyński publicysta i polityk*, Kraków 1993.
- Paszko A., *O Katolickie Państwo Narodu Polskiego. Inspiracje katolickie w ideach politycznych Grupy „Szańca” i Konfederacji Narodu*, Kraków 2002.
- Pawlak J., *Wstęp*, w: M. Bierdiajew, *Świat poznania filozoficznego*, tłum. J. Pawlak, Toruń 1994, s. 6–18.
- Prokop-Janiec E., *Literatura i nacjonalizm. Twórczość krytyczna Zygmunta Wasilewskiego*, Kraków 2004.
- Radomski G., *Recepcja idei „Nowego Średniowiecza” w polskiej myśli nacjonalistycznej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” (2017), nr 18.
- Skoczyński J., *Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego*, Kraków 1991.
- Styczyński M., *Amor futuri albo eschatologia zrealizowana. Studia nad myślą Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź 1992.
- Styczyński M., *Między uznaniem a filozofią: Bierdiajew w Paryżu*, „Roczniki Humanistyczne” 37–38 (1989–1990), z. 7, s. 73–82.
- Styczyński M., *Umiłowanie przyszłości albo filozofia spraw ostatecznych. Studia nad filozofią Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź 2001.
- Truchlińska B., *Filozofia polska. Twórcy, idee, wartości. Wybrane zagadnienia z dziejów myśli polskiej*, Kielce 2001.
- Urbanowski M., *Prawą stroną literatury polskiej. Szkice i portrety*, Kraków 2007.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980.
- Władyka T., *„Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej. Koncepcje Adama Doboszyńskiego a program obozu narodowego*, Kraków 1994.

Aneta Dawidowicz, dr hab. w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie nauki o polityce. Zatrudniona na stanowisku adiunkta w Katedrze Myśli Politycznej na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: myśl polityczna, biografistyka, publicystyka polityczna, komunikowanie polityczne, prasa polityczna (dawidowicz.aneta@gmail.com).

Aneta Dawidowicz, dr hab., specialising in political sciences; holder of a PhD degree in the humanities, in the field of political sciences, lecturer at the Institute of Political Thought at the Department of Political Sciences at Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. Her scientific interests focus on Polish political thought, biographical studies, history of the press, political journalistic writing and political communication (dawidowicz.aneta@gmail.com).